

Órangyalok és szelindekek

Az első világhéges a mai visegrádi térség 20. századi szépirodalmában

Bevezetés

„Órangyalomnak ajánlom, aki a gránátok földjén, orosz nyavalyák közt, észak vészes és hajszás éjszakáin, füstölgő falvakon, fagyban és sárban, ostromlott várban, hősök avatásán, árulók ítéletén és az életért vívott szent háborúnak ezer halálos szépségében és veszett nyomorúságában előttem és fölöttem járt s nem engedte, hogy e versek elvessenek, hanem az ítélet Istenét kegyelemre sító asszonyakarattal akarta, hogy hazaérjenek és új életet hirdessenek” – írja Gyóni Géza (1915: 3) költő Przemyslból 1914. december havában, egy szűk félévvel az első világháború kirobbanása után.

Korábban egy verőfényes vasárnapon, 1914. június 28-án dél felé a Szarajevón, akkor az Osztrák–Magyar Monarchia egyik isten háta mögötti tartományi székhelyén nyitott automobilon áthajtható Ferenc Ferdinánd osztrák főherceget, Ferenc József császár trónjának várományosát feleségével együtt lelőtték. A merénylet után egy hónappal Ausztria hadat üzent Szerbiának, elutasítva a szerb kormány által Bécsnek kínált kompromisszumokat. Ezután valami új, vészjósó következett: felhő borult Európa nagy részére – idézi fel a bő száz évvel ezelőtti történeteket John Lukacs magyar származású amerikai történész (2014: 21).

A fenti Gyóni-féle sorokkal már a nagy világhéges mardosó lángjai közepette járunk. Ezek az idézetek azt hivatottak megragadni, hogy Közép-Európa – hiszen a szarajevói merénylet után alig egy fél esztendővel lengyel Przemyslben járunk – milyen fontos szerephez jutott egyes világrengető események horizontján. Az első világháború mások mellett értelemszerűen a mai értelemben vett visegrádi térség egyes magyar, lengyel és cseh(szlovák) szerzőit is igen foglalkoztatta, akár haditudósítások, akár visszatekintések formájában.¹

DR. IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

1 Természetesen Közép-Európa egy földrajzi és kulturális kereteit illetően igen változatosan meghatározható, Prokrusztész-ágyként tájolható fogalom. Tágabb értelemben véve az egyes

E tanulmány, mielőtt áttekinti a hadi krónika szépirodalmi lenyomatának térségi szeletét, arra is vállalkozik, hogy szót ejtsen az előzményekről is. Mind- ezt tenné azon alapvetésre is tekintettel egyrészt, hogy a térség eme „közös sorsú” és „közös múltú” (Németh 1934: 210) népei időnként „egymással mostoha viszonyba” kerültek (Iványi 2022: 73), másrészt, hogy e történesek nem függet- leníthetők egyes nagyhatalmi machinációktól sem.

Nagyon nem. A 19. század során a német politika kemény hódító, birodalom- teremítő ambíciókkal kezdett feltöltődni, és ugyanez az Orosz Birodalom eseté- ben már évszázadok óta evidenciának számított. Ebben a történelmi helyzetben a közép-európai kis nemzetek előbb-utóbb már csak a következő eshetőségek- stratégiák között választhattak: vagy a meglevő szerkezetet igyekeznek átala- kítva fenntartani; vagy megkísérlik azt lebontani és valamilyen új rendszert kiépíteni annak helyén. Mielőtt a választás megtörténhetett volna, kitört az első világháború (Ormos 2007: 49).

Az első világháború formailag Ausztria–Magyarország és Szerbia konfliktu- sából nőtt ki. A szarajevói merénylet és a nyomában támadt válság a Monarchia és kis déli szomszédja között egy újabb állomása volt a két állam sok év óta ismét- lődő ütközéseinek. Ferenc Ferdinánd 1914. június 28-ai meggyilkolása elkerül- hetetlenné tette a régóta várt-rettegett Nagy Háborút. Az előzetesen kiformaló- dott két nagyhatalmi koalíció mindegyike gondosan készült az összecsapásra. A központi hatalmak – mindenekelőtt Németország – vezetői 1914 nyarat ked- vezőnek találták az antant erőivel való leszámolásra, így az újabb balkáni konf- liktus gyorsan kontinentális méretű katasztrófába torkollott (Palotás 2003: 69).

A háború, mint majd látni fogjuk, roppant ihletet biztosított időnként keser- édes, máskor pátosszal teli, illetve brutálisan, húsba vágóan, könyörtelenül őszinte soroknak, fejtegetéseknek.

Indításképp feleleveníteném, hogy Bohumil Hrabal *Tükrök árulása* elbeszé- léskötetének *Régi szép idők* című darabjában az orvos még egy másik világról elmélkedik beszélgetőtársa, egy vendéglős előtt: „a Monarchia idején úgyis minden szebb volt. 1913 húsvétján minden zöldbe borult” (2007: 101).

Jóval visszalépve időben Hrabaltól, Molnár Ferencről, aki a Nagy Háború alatt kezdetben Szerbiában, majd a keleti hadszíntéren, Galíciában volt hadi- tudósító, 1914. november 9-én írja *Az Est*, hogy „a legnagyobb szorgalommal és lelkiismeretességgel mélyedt el a katonai szaktudományok tanulmányozá- sában, s így rövid táviratai is éppoly figyelmet érdemelnek majd szakszerű- ség szempontjából, mint amily nagy művészi értéket nyújtanak majd leíró és

magyar, cseh és lengyel szerzők felidézése távolról sem meríti ki azt, hiszen felmerül egy sor egyéb alkotó, mások mellett akár az osztrák Stefan Zweig, a jugoszláv Ivo Andric vagy a román Liviu Rebreanu érintettsége is, hogy csak néhány szerzőt említsek, akik szintén je- lentős alkotásokban emlékeznek meg a világháborúról. E szerzők és alkotások tárgyalása azonban egy tágabb perspektívához és más tanulmányokra tartozik, a jelen vizsgálódás az ún. viseográdi térségre irányul.

elbeszélő cikkei” (2020: 7). A háború első őszén Molnár Ferenc ennek megfelelően fokozott érdeklődéssel, emellett nagy lelkesedéssel számol be mind galíciai, mind szerbiai frontélményeiről, általában önbizalommal, sőt, időnként leplezetlen fölénytel írva az ellenségről és annak egyes hadmozdulatairól. A „szerbiai nagy csata kezdetéről” vérpezsdítő elszántsággal állapítja meg 1914. november 15-én, hogy „a harc fészke Valjevo vagy annak közvetlen környéke. Annak a védelmi vonalnak, amelyben a szerbek most várnak bennünket, rájuk nézve az a fájdalmas fontossága, hogy északi része már magát Belgrádot védi. Nincsen szó annak a harci örömnél leírására, amellyel itt a legutóbbi sikerek nyomán mindenki el van telve. A nagy támadáshoz teljesen elegendő erő áll szemben a szerbekkel” (9).

A limanovai győzelemről pedig a következőképp vall egy bő hónappal később, 1914. december 20-án: „A visszafoglalt Neu-Sandecből tehetek rövid és boldog jelentést arról, hogy a limanovai nagy győzelmünk Magyarországnak az oroszoktól való teljes felszabadítását jelenti [...] vasúton összpontosított seregünk Limanova irányából oldalba támadta a Bochnia felé előretörő oroszokat, akik váratlan fellépésünkre kénytelenek voltak oda felszívni Lemberg felől és a magyar Kárpátokból leggyorsabb tempóban minden erejüket. Ezt a futva érkezett sereget döntően és véresen megvertük, és most észak felé szorítjuk” (66).

Áttérve a szépirodalmi művekre, a Szabó Dezső által a Nagy Háború záróévében befejezett *Az elsodort falu* szintén megeleveníti a háború teljes időtartományát, az immár távolságtartással szemlélt kitöréstől és kezdeti bizakodástól az általános reményvesztettségig, időnként végzetes, apokaliptikus keresetlenségig víve a társadalomkritikát és politikai gazdaságtani bírálatot. Érdemes mindezt jelentős terjedelemben megvizsgálni alább.

Egészen sajátos felhangot kapnak az események retrospekcióban a háború kitörését illetően, jelentős kontrasztban állva a „hurraoptimista” haditudósítói hangulattal: „Az újságokban, mint felheccelt szelindekek, véres mondatok ugattak a meggyilkolt trónörökösért, bosszúért, rettentő, példás büntetésért [...] A világ, mint egy megrázott borzasztó habarcs, fortyogni kezdett s a tajték végigcsurgott a lelkeken”. Nem csoda, hogy a főhős Böjthe „János úgy érezte, hogy a mély csendben, a kenyértartó roppant mezőben, a halkán daloló világosság mögött sötéten jár a mérhetetlen óriás, hogy közeledő léptei messze szívekbe döngenek s hogy a horizont alján, fenn az éjbe bukott hegyek mögött, meg-megvillan kezében a kasza” (1989: 168).

Majd felsejlik a nagyhatalmi színtér is: „A lapok már, mint jóllakott piócák, vérrel voltak tele. A Monarchia tovább nem tűrhet, a gyilkosság szálai Szerbiába vezetnek, az egész világ megdöbbsz. Anglia intrikál, a francia kakas revanche-ot kukorékol, az orosz medve törli rettent száját, Németország rendületlenül mellettünk van. A tizenkettedik óra ütött, a Monarchia becsülete halasztást nem tűr, etc., etc.” Mindez drámai kérdésfeltevésben csúcspontot ér el itt ki: „vajon ha e könnyen kijött mondatokból kijött volna mindaz a hullá, mely

már bennük volt és rágurult volna a cselekvők lelkiismeretére, vajon megtörtént volna a közös bűn?” (172).

Mindazonáltal az 1914-es általános bizakodás is helyet kap a könyvben, ezt testesíti meg a „katonaviselt komoly fiatalember”, Vitális Gábor is: „Kitört a háború, Szentgyörgyre megjött a távirat a királytól, hogy a háború kitört. A Vilmos mellettünk van s már neki is ment az oroszoknak. A városban mindenki az utcán van, énekelnek, éljenzik felségét és Vilmost, processziót járnak nagy zászlókkal, a főispán és még három úr szépen szavazott. A katonák a Kossuth-nótát fújták. Mindenkit, férfit, be fognak hívni, mert Vilmos azt mondta, hogy szüretig le kell vágni az ellenséget, hogy az újborból meglehessen inni az áldomást” (185–186).

Ez az (idővel irreálisnak bizonyuló) reménykedés sugárzik a következő párbeszédéből is:

„- De vajon miért nem közlik már hivatalosan Belgrád elfoglalását?

A felelő hangját suttogóra fogta: – Belgrád elfoglalását? Hol van már az! Már fél Szerbia a mienk, de titokban megy a dolog, hogy tizennyolcadikán, a király névnapján az egész meghódított Szerbiát őfelsége lába elé tegyék” (200).

Kisvártatva e fanfárokba azonban már kifejezetten a háború értelmetlenségének és kegyetlenségének zúgása vegyül: „Az örület felviharzott, mint egy szélben égő város. Az egész tömeg egyetlen, véres görcsökben vonagló, vértől, gyűlölettől, halálos szeretettől őrzöngő vad állati test volt. Mintha a szelíd gabona, a megnyugtató növények s az évezredekben oltogatott lélek szelíd hatása egyszerre elpusztult volna, ösztönei csalitjából egyszerre előtört az ős húsevő ragadozó [...] A nép bölcs rángatói felgyújtott gyűlöletbe, hajszolt rajongásba burkolták a vágóhídra vitt emberbarom fekete bánatát. Mindennap menet indult a faluból cigányzenével, virágos zászlókkal, rikoltozó gyermekekkel és mégis, mégis: zokogó nőkkel. Az áldozatok közbül haladtak, rogyásig felvirágozva, hátukon a batyuval és énekeltek [...] A szentgyörgyi állomáson vonatok állottak, sötétben, mereven, s a sínek mint egy roppant végzet vonalai mélyültek a beláthatatlanba [...] És akkor a világtalan, tarló lelkekből egy kérdés nőtt ki, mint egy roppant fekete virág: miért? És a fekete vonat könnyörtelenül rohant a halál felé. De azért mindenki ment, mindenki dalolt, mindenki dacos vállat vont a végzetnek” (193–194).

Hasonlóképp, a háborús, illetve bevonuló Budapest látképének számos árnyalatát telítik a borulató kérdésfeltevések: „A Keleti Pályaudvartól kezdve, végig a Rákóczi úton, elfolyva a Nagykörúton, kiloccsanva a terekre, egy bődült, tajtékzó tömeg volt. A nagyváros kiköpte utcáira minden felelőtlen elemét, hogy az alkoholtól, nemi ösztöntől, pénztől, nagy szavaktól, vérszagtól megrészegetett emberszörnyeteg ezer szájjal öklendezze a levegőbe: – éljen a háború!” (203).

Majd a sokkoló rémhírek, módszeres dezinformáció rutinjainak (196: 7) képeit a demoralizáltság ábrázolása váltja fel: „A végső összeroppanás zuhanása döngött a szívekben s a rettegés örült dühe, hogy belecsavarva a gigászi zivatar utolsó fogatagába elvesznek hiába, értéktelenül, s vérük nem védi meg a hazai küszöböt” (242).

Mindezt előrevetítik, borítékolják az orosz hadszíntér viszontagságai: „A hadsereg Turka felett állt meg, megállítani, amíg lehet, a megindult orosz lavina hullámaint [...] A luxusnak született keleti nép, mely eddig csak hősi rohanásokban látszott lehetségesnek, meg tudta mutatni, hogy tud okos lenni az okossal szemben, s makacs szívóssággal feszíti lábát egy olyan földnek, mely neki sem inge, sem gatyája. A tágas levegő, a fakadó nap, a végtelen lehelletű mezők emberei a földbe bújtak. Európa férfinépeének virága véres vakonddá torzult, hogy egymás torkát átharapja. A föld, mely valaha új ígéreteket, a magvető szeretetet rejtette katakombáiban, ahonnan előfakadt a kereszténység csodás virága, most egy véres lebuji lett, hol egymásra heccelt szörnyű gladiátorok marcangolták egymást” (229).

A háborús mindennapok komor kimerültségét időnként a hazaszeretet magasztos és fájdalmas vallomása kíséri: „lehetetlen, hogy ennyi szépséget, ennyi fiatalságot, ennyi ritmust elnyeljen a halál...” (251). Már csak azért is érthetően vehemenssen, hiszen ígéretes sorsok tömeges áldozathozataláról van itt szó, ilyen például a hősi halált halt Parádi Viktoré is, „aki a magyar tudomány egyik legnagyobb ígérete volt, s a fizika egy speciális kérdésének megoldásáért Európa szaktudósai ismerték nevét. [...] Nagyszerű eredményeket ért el, s külső siker is kísérte. Harminchat éves korában már rég egyetemi tanár, az akadémia és külföldi tudós társaságok tagja volt. És ezt a sok lombú életet, mely sohasem tudta elhinni, hogy le nem tudja bájosni a halált is, gonoszul, gyilkos butasággal kiengedték az egyetemes fojtogatásba” (239).

Végül a román betörés és nyomában az erdélyi ellentámadás, avagy a „megtorlás véres násza” következik: „Azután jöttek a diadalmak [...] A megfizető bírák vérrészenzen mentek át a betörők földjére, hogy a hegyen túli ártatlanok szívébe vágják be a hegyen inneni ártatlanok halálos vonaglászait [...] hogy a kétségbeesés, nyomorúság végtelensége itt is felülradjon mindent, mint a hegyeken innen. Hogy a két ország együtt zuhanjon bele a vigasztalanba” (431).

A cseh Ivan Olbracht úgyszólván a háború befejezésével egyidőben írt *Jesenius különös barátsága* (1919) regényének beszédes nevű, *A sötétség hatalma* című fejezetében némileg Szabó Dezsőre emlékeztetően foglalkozik a háború kezdetének harcias indulataival: „Kitört a háború [...] A széles Kärtnerstrassén és a Ringen egész éjjel hömpölygött fáklyáival az összeverődött tömeg, a fekete baljós sokaság, és énekelt – dalai [...] vészesen hangzottak –, és kiáltozott: »Krieg! Krieg!« S ez a szó úgy kongot, mint amikor kő hull az éles fémre. De messziről, a messzi északról, a határhegyeken, a Morvamezőn és a Dunán túlról más kiáltás szállt [...] »Háború! Háború!« – más szó, mint amit itt harsogtak és rikácsoltak, elnyújtott, szomorú szó, s úgy gomolygott, mint borzongással és könnyekkel telített felhő, amely a következő percekben már lehullajtja terhét a földre” (1980: 222–223). A könyv jószerivel teljes hátralevő része a háború árnyékában zajlik a konfliktustól tartózkodó, főként egyéni problémáira fókuszáló Jesenius nézőpontjából. Mindenesetre a látómezőben felvillan a „rombolás ideje” és a „lelkek lendülete” (ném.: Aufschwung der Geister) a maga militáns „vörös-fekete ködével” csakúgy, mint a hadifogság, a lövészárók és a mérges gázok

realizmusa, vagy a prágai fekete humor és a kis népek sorsa. Mígnem a cselekmény a főszereplő barátjának tragikus kivégzésébe torkollik, illetve egy *post mortem* gyermekszületésbe a jövő reménységével.

Bár elsődlegesen a térség államhatalmi és nemzetiségi konfliktusait ábrázolja a maga általános tekintélyelvűség-ellenességéből táplálkozó prózai alkotásaiban, mindenesetre az első világháborút – közvetlenül vagy épp közvetetten – feleleveníti a szintén cseh Jaroslav Hašek is, természetesen egész más élethelyzetből, indítatásból és tónussal. *A becsukott oroszlán* (2016: 30–36), a *Šejba fegyenc lázadása* (2016: 5–20); *A harmadikosok lázadása* (2016: 21–28) általában a hadi autoritás kritikáját adja, ahogy fő műve is, a nagy háború idején íródott, 1921–23 között több kötetben, magyarul *Infanteriszt Svejk* vagy *Švejk, a derék katona* címmel megjelent könyv is.

– Nahát, agyonütötték nekünk ezt a Ferdinándot! – újságotla Müllerné, a takarító Svejk úrnak, akit évekkel ezelőtt egy katonai egészségügyi bizottság véglegesen fölmentett a katonai kötelezettség alól, minthogy tökéletes hülyének találta” – szól a háborús auptakt (és, tegyük hozzá, K.u.K-fricska) mindjárt ez utóbbi könyv elején (1945: 23).

A címszereplő életében oly mértékű fordulatot képez az első világégés, hogy az magát a szerkezeti felépítést is meghatározza, az egyes fejezetcímekben is visszaköszönve, például: *Infanteriszt Svejk a hinterlandban* (hátországba) vagy *Infanteriszt Svejk a fronton* és így tovább.

Az ugyancsak cseh író Karel Čapek eredetileg 1922-ben, tehát már szintén a Nagy Háború után megjelent *Krakatit* című tudományos-fantasztikus regényének főhőse, Prokop a következő – egészen nyilvánvalóan a közelmúlt tapasztalatai ihlette – indoklással nem adja át a tömegpusztító fegyverek afféle prototípusát képező, krakatit nevű robbanóanyagot a Hatalmat megtestesítő Wilhelmina hercegnőnek: „Én megjártam a háborút... láttam a fojtó gázokat... és tudom, mire képesek az emberek...” (1973: 273–274).

Babits Mihály 1922-ben kiadott *Halálfiái* című regénye egyaránt megjeleníti a háborús közelmúlt és a „békeidők” távolabbi múltjának idősíkjait csakúgy, mint az első világháború baljós, kasszandrai előjeleit. Ilyenformán a „közjogi eszű” Döme bácsi baljósan vetíti előre: „Azt hiszitek, az állam örökké tart! De ha föltámad Észak fürgetege: hova lesztek akkor az államotokkal? Ha majd eljő a nemzetek ítéletnapja, és Ausztria, ez a mesterkéltségek alkotmány, széthullik: ti romjai alá fogtok temetkezni, mert hozzákötöttétek magatokat” (1984: 20).

A könyv egy további szereplője, a gádorosi Jozsó, szintén „nagyon jól tudta, hogy [...] soha több ellenség nem övezett bennünket, mint manap! Hát nem forrong a Balkán? Hát nem fenik fogukat a nemzetiségek?” Az ifjú európeér Rosenberg karaktere ellenben, „nem volt hajlandó komolyan venni a Balkánt és a nemzetiségeket. Barbár, műveletlen tömeg ez, amely kultúránk előtt úgysem állhatna meg” (420).

A háború előestéjén a harcok előszelét ugyanakkor a nemzetiségi ébredés ventilálja a végeken: „Bizonyos, hogy a csendőrök – külön alkalmi transzport

az Alföldről – nem tudtak románul; a nép viszont magyarul nem tudott: s ez érthetővé teszi a véres kifejtését. Babilonban élünk, hol csak a puska szava világos...” (572–573).

Alapvetően középkori élethelyzetet tárgyal, azonban korántsem mentes az áthallásoktól, sőt, a front déjà vu élményét kelti Vladislav Vančura 1931-es *Rablólovagok* című kalandregényének egy-egy jelenete: „A katonák már kilenc társukat elveszítették. Tele voltak fagyási sebekkel és tetvekkel, amelyek kitartóbban követik a regimentet, mint a vidámság és a jókedv” (1960: 34).

Feltehetőleg szintén nem függetleníthető az akkori közelmúlttól az író azon pacifizmusa sem, amely kiszűrődik a könyv egy későbbi pontján a narrátorral feltetett kérdéséből: „Mit mond hát e világos lélek? Állítja, hogy minden háború végső oka az emberek mérhetetlen és baromi ostobasága” (88).

Téve egy „rendhagyó” exkurzust a szépirodalmi hagyományok éppenséggel szépirodalmi nivójú elbeszélése irányába, a más munkáiban a Nagy Háború prózaiságával a maga légiiesen könnyed és sziporkázóan szellemes fikcióiban nem túl gyakran foglalkozó Szerb Antal 1935-ös *Magyar irodalomtörténetében* terjedelmesen tárgyalja a világégést, többek között Mikes Kelemen és Ady Endre pályafutása összefüggéseiben is. Előbbi irodalmárral kapcsolatban lejegyzi, hogy abból az „emberfajtából” származott, „amely a XIX. század nagy emberbaráti reformjait létrehozta, és az emberi életet egy pillanatra csaknem elviselhetővé tette, amíg vívmányait el nem söpörte a világháború és az utána következő gyilkos megtagadása az emberi eszmének” (1935: 168).

Ady alkotói módosulásait illetően pedig megállapítja, társadalomszemléleti megközelítéssel élve, hogy a világháború kitörése váltja ki „a testileg-lelkileg összetört Adyból azt a nagy fordulatot, ami minden nagy alkotó életében bekövetkezik, a fausti megoldást: a hazatalálást a kollektívumhoz” (458). Majd úgy folytatja, rátérve a hazai szépírói paletta általános áttekintésére, hogy „a világháború nem termelt magyar Tyrtaiosokat, akik csatába énekeljék a halálra szánt ezredeket. Az ok kézenfekvő: a magyar megharcolta a harcát, becsületből és lojalitásból, de nem gyűlölte ellenségeit, és nem érezte a magyar célt a népek szörnyű összezavarodásában. Harcolt, de nem magasztalta a harcot” (501–502).

Továbbmegy, mind időhorizontján, mind következtetései vertikumában, mondván „a világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában a vallásosság és a nemzeti érzés embereket mozgató hatalma keltette érzéseket” (506).

A lengyel Sergiusz Piasecki által a börtönben, ugyanebben az évben, 1935-ben szerzett *A Nagy Medve szerelmese* egyebek mellett érintőlegesen az első világháború végével karöltve indult lengyel-szovjet háború mindennapjait, illetve a bolsevik hatalomátvétel konfliktusait is megörökíti. Egy lengyel származású orosz kapitány a forradalom idején elutazott Oroszországból. A bolsevikok átvették a hatalmat, ezért nem tudott visszatérni ezt követően a vörösökhöz. Később menekülés közben agyonlőtték, innen ered a Kapitány szellemének kísérteties legendája, amit az egyik csempész, bizonyos Józef 'Józiek' Trofida is felelevenít visszaemlékezésében (2018: 20-21).

Hasonlóképp, a könyv pár szóban tárgyalja az első világháborút nem sokkal követően indult antibolsevik háborúkat is: „A vademberek masinisztáinak élete és története, akár a bandájukban folyamatosan dolgozó fiúké, rendkívüli volt [...] Oroszország és Lengyelország különböző területeiről verődtek össze. A többségük menekült volt, különböző okokból nem térhettek vissza a vörösökhöz, és a határvidéken telepedtek le. Némelyikük egykor Balahovics alakulatához tartozott” (175). Stanisław Bułak-Bałachowicz (1883–1940), akiről itt szó van, valós történelmi referencia, hiszen egy első világháborús veterán, illetve a lengyel-orosz háború többször is „köpönyeget forgató” résztvevője volt.

Kassák Lajos számos műve, ilyenformán *A Telep* (1933) elbeszélője és főhősei, voltaképp az egész társadalom számára a „háború” (pusztán így, akkor még sorszám nélkül), még eleven közelmúlt, velük élő valóság, alig elhalványult élmény. Az ifjú Kerek Mihály például arról vall az írónak, hogy éppen azon a napon született, „mikor a németek betörték Belgiumba”. Apja „önként állt be a katonasághoz, aztán kikerült a frontra, s többé vissza se talált”.

Illyés Gyula már a második világháború idején² írta *Hunok Párisban* című művét, amelyben beszámol 1922–26 közötti párizsi emigrációs tapasztalatairól, emellett az éppen hogy véget ért világháborúról és annak azonnali vagy hosszabb távú következményeiről is: „Azokban az esztendőkhöz volt ez, amikor Európa jó egynéhány háborút viselt országa, függetlenül attól, hogy a háborút megnyerte vagy elvesztette-e, sorra megrekedt a társadalmi átalakulás útján, azon az egyetlen úton, amelyen, egymást segítve, valamennyien szárazra vergődhetek volna” (1970: 18).

Az egyik szereplő vagy sorstárs, jelesül, Dombos kapcsán – iróniával vegyes nagyra értékeléssel – állapítja meg a szerző azt is a könyv egy másik pontján, hogy a világégés nyomán kibontakozó nemzetközi kapcsolati és társadalmi átrendeződés mintegy „szélrohamként” számtalan, „a háború miatt eladdig csalitban lapuló nagy magyar tehetséget”, például „tánckomikust, fényképészt, énekesnőt, pénzügyi szakértőt, filmgyártót és leánykereskedőt röpitett fel a világhír égboltjára” (290).

Szabó Pál (1998: 331) második világháború éveit alatt közölt *Lakodalom, Keresztelő, Bölcső* trilógiájának utolsó részében ezzel ellentétes irányú metaforaként használja a „fergeteget” az első világégés jelentette történelmi folyamatokra: „(Ezeket) az embereket felkapta a fergeteg, s elsodorta, leszórta az irdatlan messzeségbe, mint a tollat. Micsoda elszánás, micsoda erő kellett ahhoz, hogy életüket megmentésük, s visszavergődjének”. A vörösökhöz kényszerűségből átállt Vad Imrének, akiről szó van, „teleszántotta arcát barázdával az orosz fogság, Szibéria... Jekaterinburg... Csehek... Veresek...” (332).

A háború horderejét érzékelteti Nagy Lajos is, aki önéletrajzi ihletésű és korrajzi tájolású, első ízben 1949-ben megjelent *A lázadó ember* című művében

2 Ezen időzítésről és ösztönzésről Illyés így vall könyve vége felé: „Folyt már a második világháború, a fegyveres küzdelemben Páris már elesett, amikor e könyv első lapjaihoz egy este nem is annyira íráskedv, mint inkább szorongás – benső szorítás – ültetett” (1970: 491).

felidézi, amint: „Egyszer csak agyonlőtték Ferenc Ferdinánd trónörökösét és nejét, Chotek Zsófiát. Gavriilo Princip volt a gyilkos – ezt már emlékezetből kell leírnom. Könnyű e névre emlékezni, mert arról aztán reggeltől estig, illetve estétől reggelig beszéltek a pestiek”. Majd hangot ad rendszerellenességének is, Szabó Dezsőhöz és másokhoz hasonlóan: „akkor már a magamfajta nem oda néző ember is láthatta, hogyan folyik a buzdítás a háborúra [...] Egy vezércikk már a címében *Tisztító háborúnak* mondta a háborút. A lapok csokorba szedték Űa vidékről állítólag érkező tudósításokat: *A háborús híreket Kolozsvár lakossága nagy lelkesedéssel fogadta. Balassagyarmat lelkes örömben tört ki* (1977: 544–545). A könyv tehát szintén foglalkozik az első világháborúnak az író számára váratlan, ám annál jelentőségteljesebb kitörésével, ami egyben egy korszak végét is jelentette: „mintha megsejtettem volna, hogy – a régi világnak vége” (548).

Németh László *Irgalom* (1964) című regényében – amely egy hányattatott sorsú kézirat formájában már valójában javarészt a két világháború között elkészült – taglalja a háború „akut” és „idült” szövődményeit. Így az amerikai dollár külföldről történt behozatalát és az inflációt is érinti: „a pályaudvarra ugyanis abban az időben nemcsak szegény hadifogoly tisztak érkeztek, hanem a háború miatt szándékuknál tovább ott ragadt amerikai magyarok is, akik Washington Györgyöt és Lincoln Ábrahámot ábrázoló papírlapok formájában olyan valutát hoztak az országba, amely a zseniálisnak elismert pénzügyminiszter manipulációi ellenére óráról órára többet ért” (1964: 123–124). Korántsem jut ugyanakkor azonos sorsra telek és pénz, hiszen: „A felparcellázott föld a háború előtti években át is alakult kertté, villasorrá, a tőke viszont hadikölcsönné lett, s mint ilyen vált papírronggyá” (589).

A házmesterné Kati néniel férje, Bölcskey alkoholizmusának igazolásaként mondatja a szerző ugyanitt: „Ezt is a háború tette, hívta meg mintegy az anyai éjszakán keresett ok vizsgálatára, amely kozmikus voltával az ő asszonyi szegyenén is enyhített valamit” (23).

Az író 1947-es *Iszonyának* egyik (anti-)főhőse, Takaró Sanyi pedig azt jelenti ki önnön főzési ismereteiről: „Hát hogyné tanultam volna [...] Erdélyben tanultam. Még most is emlékszem az asszonykára. Tizenhatban ott voltam Falkenhayn mögött menázmájér” (2006: 26).

A legnagyobb terjedelemben a háború, miként „áttéte”, a második világháború is, az 1948-as *Égető Eszterben* jelenik meg Némethnél, amely a 20. század első felének nagyívű összefoglalójaként is olvasható. A *Háborús tavasz* című, beszédes elnevezésű fejezet egyik jelenetében a főszereplők frusztrációján és a megpróbáltatások árnyalatain van a hangsúly: „Nagy tata azonban [...] úgy zsörtölődött a rendeletekkel, mintha csak az keserítene meg az életét. A háborúról akkorra már lekopott minden cicoma. Az emberek keserűen gondoltak azokra az időkre, amikor a fellobogózott pályaudvarokon cigarettát osztottak a katonáknak, s ha a kórház sebesültjei fehér pólyáikkal a Kossuth-szobor alá kiültek, senki sem tolakodott köréjük lelkes érdeklődésével.” A címszereplő Égető Eszter ebben az összefüggésben azzal próbálja vigasztalni „Nagytatát”, hogy

a háborús infláció és a rekvirálások mellett is, „a katonákhoz és a jegyes asszonyokhoz képest nekik még mindig elég jó dolguk van. Ő [mármint Nagytata] azonban a hadseregszállítókhoz mérte magát, s dühbe jött a gazdatársadalom kijátszása miatt. Erre nem volt mit felelni, hallgatni kellett és bólogatni.” Mindez egy tanulságos, általános érvényű konklúzióban tetőzik: „A háború lassan mindenkire kimérte, hogy milyen formában kapja a szenvedéseit” (o. n.).

A háború megjelenik további hátországi színtereken is, így a vizsgálóra készülő gyógyszerzhallgató Józsi baljós öniróniájában is: „- El tudja képzelni, mi az, ennyi képletet két hét alatt beszélni? Hallgassa csak: paradiokszimeta diamido arzenobenzol [...] De holnap szétlövök a fejem, s a sazlvarzánt meg a barbiturátokat mind hiába szedtem be! Egy gránát az egészet odakeni a Doberdóra! [...] Gyógyszerész is, s éppen úgy otthagyja a fogát vagy még jobban, mintha gépész lenne” (118, 121).

Eszter lélekrajzában a külső, történelmi-társadalompolitikai színtér tárgyalásakor helyet kap a két háború összevetése is, amennyiben a *Menekülők és maradványok* című fejezetben megállapítást nyer, hogy a második világháború előrehaladásával Eszter „az újságokban olvasta, de az ösztönével nem érezte, hogy háború van. Emlékezett még az első világháborúra: az sokkal nyomasztóbb volt. Ahogy visszagondolt rá, mintha mindig csúnya őszi idő lett volna, az ónos esőben bakancsok cuppogását hallotta az ember. Pedig őneki akkor sem volt nagyobb baja. Tunyogi nagytata kifakadásait kellett hallgatnia a rekvirálásokról; a nagy, embernyűvő üzem azonban ott morgott folyton a levegőben.”

Németh László szépirodalmi művei mellett esszéiben is megjelenik az első világháború – hogy ezúttal mindössze egyetlen példát hozunk, a *Tanú* kritikai folyóirat 1935-ös évfolyamának I. számában, a Reform rovat *Kisebbségi sors* című tárcacikkében mindenekelőtt a közös traumákon való felemelkedés igényével: „béküljünk ki inkább a szerbvel, aki a háborúban is méltó párja volt a magyar katonának” (1935: 43).

Hasonló megértő, egyenrangúságról, egymásrautaltságról árulkodó szövegek a felvidéki, nyitraújlaki születésű Esterházy Lujzánál is felcsendülnek. Ő a következmények tükrében igen érthetően, gondterhelten vall a háború kezdeti időszakáról, pár évtizeddel később, nem sokkal a második világháború után kezdődő, párizsi emigrációja során írt *Szívek az ár ellen* (1991) című, a magyar-szlovák együttélés aktuális kérdéseire is összpontosító munkájában: „1914. augusztus 1-én hajnalban, napsütésben és felhőtlen kék ég alatt megyünk mindhárman testvérek édesanyánkkal a mezőkön [...] A szomszédos földeken is elhallgatnak a cséplőgépek, a munka leáll, a békeidőnek vége.” Majd kitekint a felvidéki, illetve népek közötti viszonyokra is: „Nyitra és más városok kórházai már tele vannak sebesültekkel. Körülöttünk gyászoló családok. A front veszteségei ijesztőek.” Megállapítja azonban, hogy az 1914-es háború során a szlovák katonák magyar bajtársaik mellett végig hűségesen harcoltak, hűen a [...] magyar zászlóra tett esküjükhöz” (1991: 32).

A már idézett Ivan Olbracht 1948-ban szerzett, magyar címmel *Régi szép idők* (1955) kötetében szerepel egy *Eduard Zak karrierje* című elbeszélés. Ebben az

opportunizmust és bürokráciát egyaránt pellengérré állító műben ismét jelentőségteljesen mutatkozik meg a sorsfordító Nagy Háború és annak emlékezetes kitörése: „Most, mikor az ékszerész-affér alapján fenyegette Zak karrierjét, a világtörténelem az affér méreteinek megfelelően nagyobb méretű segítséget nyújtott. Az önbetörést a Příkopyn 1914 júliusában hajtották végre, s egy nappal később Ausztria ultimátumot intézett Szerbiához. Tíz nap múlva megüzenték a háborút” (1955: 91).

Az akkoriban az Osztrák–Magyar Monarchia galíciai tartományához tartozó Lembergben Leopold Weiss néven született későbbi Muhammad Asad 1954-ben megjelent, a 20. század első harmadát önéletrajzi ihletettséggel tárgyaló *Road to Mecca* beszámolójában írja, hogy „1914 vége felé, amikor már tombolt a Nagy Háború, úgy tűnt, karnyújtásnyira van az első nagy lehetőség, hogy beteljesítem ifjúkori álmaimat. Tizennégy éves koromban megszöktem az iskolából, és álnéven beálltam az osztrák hadseregbe [...] De nyilvánvalóan nem volt marsallbot a hátizsákomban. Körülbelül egy hét múlva szegény apámnak a rendőrség segítségével sikerült felkutatnia, és szégyenletes módon visszakísértek Bécsbe [...] Majdnem négy évvel később ténylegesen és törvényesen besoroztak az osztrák hadseregbe [...] Néhány héttel a bevonulásom után kitört a forradalom, az osztrák birodalom összeomlott, és a háborúnak vége lett” (2015: 56).

Déry Tibor egyik monumentális regénye, a kétkötetes *Felelet* számtalan ponton tárgyalja a világegést, kiváltképp annak következményeit. A könyv egyik kulcsszereplője, Köpe Andrásné 1922 körül megözvegyült, hiszen „férje hadirokkantként került haza az első világháborúból, s néhány év múlva meghalt” (1973: 8).

Egyes visszaemlékezésekben visszaköszönnék a frontélmények, a szerző társadalomkritikai nézőpontja által is gyakran előtérbe helyezett politikai gazdaságtani motivációk kíséretében: „Amikor tizenötben Przemyslnél álltunk – mondta egy nagybajszú, őszülő hajú ember –, s már harmadszorra rohamoztuk meg hiába a Nagor-hegyet, s az ezrednek már csak a fele maradt meg, akkor odajött egy őrnagy, s kihirdette, hogy ha negyedszerre sikerül, akkor mindenki földet kap Zemplénben, aki pedig elesik, annak a családjáról az állam gondoskodik [...] Földet annyit sem kaptam, amennyi a körömöm alá férne, de a napszám most tavasszal lement egyhúszra” (74).

A háború előrehaladását az agg Görgey utolsó, 1916-os napjait megidézve jegyzi le Féja Géza 1974-ben, tehát immár hat évtizeddel a világháború kitörése után kiadott *Visegrádi esték* című regényében, valójában Görgey-apológiájában a következőket: „Elmúlt az újabb világháborús tél, a gyors győzelem reménye immár régen elhervadt, a háború itthon is az lett, ami a harctereken: Rém. Az asszonyok nem tudták, mikor válnak özvegyé, a gyerekek pedig árvává. Egyre feketébbek lettek a napok s a kenyér, az üzletek polcai üresen ásítóztak, a kémenyekből gyér füst szálldogált az ég felé, a legények meg a java férfiak után öregedők is bevonultak, s többnyire vissza se tértek” (1976: 464).

Befejezés

„Mi, öreg katonák tudjuk, mi a háború. Az olaszoknak, urasága, a legjobb fegyverei vannak, a török sem akar szégyenben maradni [...] Manapság a Balkánon minden forrong, semmi baj, urasága, csak egy szemölcs volt, beretváláskor úgyis lejön, az az előnye, hogy többet ki nem nő. Csak az a hiba, hogy a nagyhatalmak nem hagyják őket fortyogni. Ég a Balkán a lábuk alatt, egyszer majd szépen felrobban” – érzékelteti az egyik szereplő a tárgyalt 20. század eleji konfliktusok zónáit és térfogatát Jaroslav Hasek *Átkozottul bonyolult história – A borbélynál* című elbeszélésében. Azok magától értetődő történelmi tétjére pedig talán szükségtelen is kitérni.

Fentebb említést tettünk viszont a nagyhatalmi játéktérről és dinamikákról. A két- (valójában: sok-)arcú „öreg” földrész közepe táján, Finnországtól a Balkánig Európát tartósan kettészeli egy hosszú, nemzeti szempontból tarkabarka sáv, „sérülékeny és érzékeny” országokkal. Ehhez hozzátehetjük, hogy különösen igaz ez talán egy még szűkebb sávra, amely magába foglalja a véres harcoknak otthont adó Przemysł és Doberdót csakúgy, mint a világháború kitörésétől elválaszthatatlan Szarajevót és a front hátországának számító Budapestet. Ebben a tágabb-szűkebb sávban zajlottak le a nagy Kelet-Nyugat-küzdelmek, amelyekben e vidék népei többnyire áldozati szerepre kárhoztattak. E sávnak egyébként különleges szerep jutott értelemszerűen a két nagy 20. századi háborúban is. Gyakorlatilag az első világháború egy balkáni probléma miatt robbant ki, a másodikban pedig az egész övezet eminens „áldozati” szerepet játszott – írja az Ormos–Majoros (2003: 217) történészpáros. „A nemzeti-szocialista Németország hadi útja ugyanis később szintén ezen a sávon át vezetett kelet felé, és ugyanitt özönlött vissza Németország felé a szovjet hadsereg.” Noha itt már egy másik, e tanulmánynak nem vizsgálati látómezejéhez tartozó időszaknál járunk, pontosan tudjuk, hogy e fenti eseményeknek az egy elválaszthatatlan összefüggése.

Az 1914. június 28-ai szarajevói merénylet, amely az osztrák-magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd és felesége életét kioltotta, az egész világon feltűnést keltett. Az egy hónappal később kezdődő háború a Monarchia és Szerbia között, majd az ezt követő hadüzenetek a szemben álló nagyhatalmak között viszont aligha leptek meg bárkit is. Az összecsapásra ugyanis évek óta készültek – a politikusok és a politika ügyei iránt érdeklődő újságolvasó emberek egyaránt. Az európai hatalmakat szembeállító kérdések egyike a hosszú török uralom alól felszabaduló Balkán érdekszférákra osztása, illetve új állami konfigurációja volt” (Romsics 1999: 102).

Ennek a világháborúnak a – Szerb Antal kifejezésével élve – „távoli szörnyű dübörgése” (1935: 491) az akkori magyar és nemzetközi szellemre nagyon élénk befolyást gyakorolt, számos szerzőnek adva ihletet az időnként tunya őrangyalok és a habzó szájú szelindekek tusája közepette. Ebből adódóan a teljesség igénye nélkül áttekintett prózai munkákon keresztül világitottam meg, hogy

miként jelent meg kifejezetten a magyar, a cseh és lengyel alkotásokban azon nagyhatalmilag is szított konfliktus, ami több millió áldozattal járt.

Mindezek tükrében fegyverekről és nem műzsákról, nem Tyrtaioszokról, vagyis nem ókori és nem költő beszámolókról van szó, hanem modern szép- és prózaírókról, akik – ha nem is ugyanazt és nem ugyanúgy szemlélve – beszédes és felejthetetlen képet tártak elénk e folyamatokról, mint már annyiszor.

BIBLIOGRÁFIA

- Asad, Muhammad: *Road to Mecca*. London, 2015, Chicago University Press.
- Babits Mihály: *Halálfiái*. Debrecen, 1984, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Capek, Karel: *Krakatit*. Bp., 1973, Európa.
- Déry Tibor: *Felelet*. Bp., 1973, Szépirodalmi.
- Esterházy Lujza: *Népek ütközése – Közép-európai tapasztalatok*. Bp., 1991, Püski.
- Féja Géza: *Visegrádi esték*. Bp., 1976, Szépirodalmi.
- Gyóni Géza: *Lengyel mezőkön, tábornú mellett*. Bp., 1915, Budapesti Hírlap nyomdája.
- Hasek, Jaroslav: *Infanteriszt Svejk*. 1945. Magyar Elektronikus Könyvtár. Elérhető online: <https://mek.oszk.hu/19200/19226/19226.htm?msclkiid=01fa936ab27e11ec9b488e50103e6945>
- Hasek, Jaroslav (évszám nincs) Jaroslav Hašek: *Švejk, a derék katona a háború előtt és más furcsa történetek*. Magyar Elektronikus Könyvtár. Elérhető online: <https://mek.oszk.hu/01800/01872/index.phtml?msclkiid=bbe8b0feb27d11ec994e23b296127450>
- Hasek, Jaroslav: *A Balaton partján és más írások*. Bp., 2016, Helikon.
- Illyés Gyula: *Hunok Párisban*. Bp., 1970, Magvető-Szépirodalmi.
- Kassák Lajos: *A telep*. [é. n.], Petőfi Irodalmi Múzeum. Elérhető online: <https://opac.dia.hu/record/-/record/PIMDIA9583>
- Molnár Ferenc: *A Nagy Háború – Haditudósítások, I*. Bp., 2021, Athenaeum.
- Németh László: A magyar rádió feladatai. In *Tanú*, 1934 (nov.) 9, 197–222.
- Németh László: Reform. Kisebbségi sors. In *Tanú*, 1935, 1. szám.
- Németh László: *Irgalom*. Bp., 1964, Magvető és Szépirodalmi.
- Németh László: *Iszony*. Pomáz, 2006, Kráter Műhely.
- Németh László: *Égető Eszter*. [é. n.] Magyar Elektronikus Könyvtár. Elérhető online: <https://mek.oszk.hu/04300/04329/04329.pdf?msclkiid=919ff1edb17611ec84164245fc74b472>
- Olbracht, Ivan: Eduard Zak karrierje. In *Régi szép idők*. Bp., 1955, Új Magyar Könyvkiadó.
- Olbracht, Ivan: *A legsötétebb börtön. Jesenius színész különös barátsága*. Budapest, 1980, Madách/Európa.
- Ormos Mária: *Közép-Európa. Van? Volt? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*. Bp., 2007, Napvilág Kiadó.
- Ormos, Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945. Bp., 2003, Osiris tankönyvek.
- Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Bp., 2003, Osiris tankönyvek.
- Piasecki, Sergiusz: *A Nagy Medve szerelmese*. Göd, 2018, Rézbong Kiadó.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 1999, Osiris.
- Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Debrecen, 1989, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma.
- Szabó Pál: *Lakodalmok / Keresztelő / Bölcső (Talpalatnyi föld, 1–3)*. Budapest, 1998, Püski.
- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Révai. 1935, Magyar Elektronikus Könyvtár. Elérhető online: <https://mek.oszk.hu/14800/14871/14871.pdf>
- Vancura, Vladislav: *Rablólovagok*. Bp., 1960, Európa.